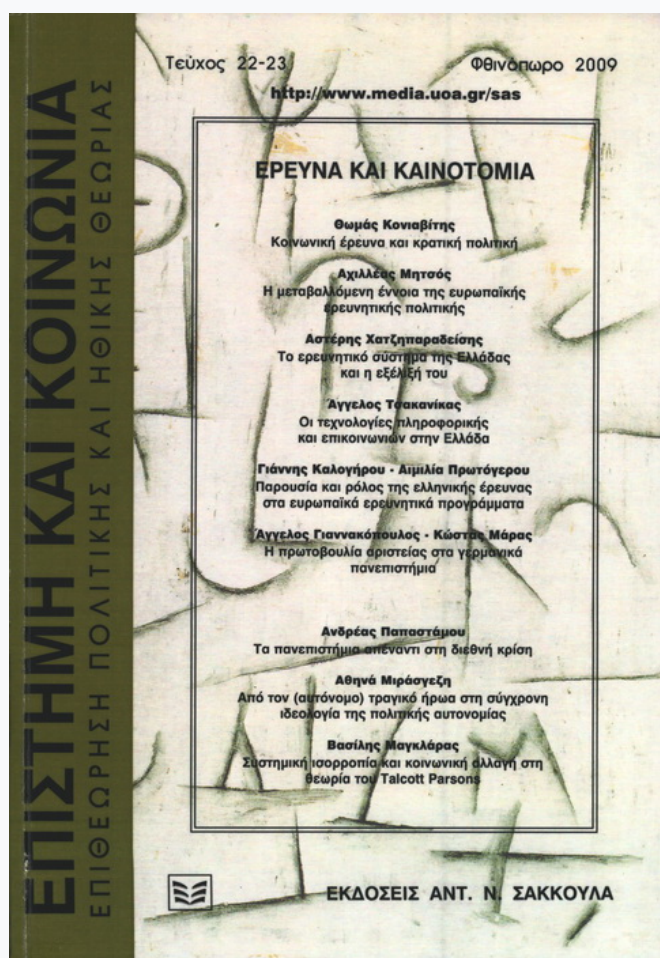


## Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 23 (2009)

Τόμ. 22-23 (2009): Έρευνα και Καινοτομία



**Zeev Sternhell, Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο**

Βασιλική Γεωργιάδου

doi: [10.12681/sas.10332](https://doi.org/10.12681/sas.10332)

Copyright © 2016, Βασιλική Γεωργιάδου



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Γεωργιάδου Β. (2016). Zeev Sternhell, Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 23, 239–250. <https://doi.org/10.12681/sas.10332>

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

---

**Zeev Sternhell, *Ο Αντι-Διαφωτισμός. Από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο* [Les anti-Lumières. Du XVIIIe siècle à la guerre froide], μτφρ.: Άν. Καρακατσούλη, επιμ.: Α. Κιούπκιολης, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2009, 627 σελ.**

Η ιστορία των πολιτικών ιδεών του Αντιδιαφωτισμού ή, όπως αναφέρεται στο βιβλίο, 'η ανάλυση των στοχαστών που στάθηκαν πολέμιοι του Διαφωτισμού', βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του συγγραφέα Zeev Sternhell. Για τις ανάγκες της ανάλυσης, ο Sternhell, καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ και σπουδαίος μελετητής της ιστορίας των πολιτικών ιδεών, εντρυφεί με εξαιρετική δεινότητα και με τρόπο που προδίδει ερευνητικό πάθος στα έργα των στοχαστών αυτών, μεταξύ των οποίων σημαίνουσα θέση κατέχουν ο Vico, ο Burke, ο Herder, ο Taine, ο de Maistre, ο Carlyle, ο Renan, ο Barrès, ο Croce, ο Spengler, αλλά και ο Berlin, ο Kristol και άλλοι.

Επιχειρώντας μια πρώτη, γενική αξιολόγηση του βιβλίου, θα λέγαμε ότι πρόκειται αναμφίβολα για ένα έργο ιδιαίτερος σημαντικό –'ορόσημο' στο πεδίο της ιστορίας των ιδεών, χαρακτηρίζεται από τον R. Wolin, ο οποίος δραστηριοποιείται ερευνητικά σε συναφές με τον Sternhell γνωστικό πεδίο.<sup>1</sup> Όπως φαίνεται από την ευρύτερη επιστημονική παραγωγή του, ο συγγραφέας καταγίνεται από χρόνια με τη διερεύνηση της ιδεολογικής μήτρας από όπου άντλησαν τις ιδέες τους φασισμός και ναζισμός.<sup>2</sup> Στο βιβλίο αυτό, σύμφωνα με τον S. Friedländer,<sup>3</sup> επιτυγχάνεται μια 'δεξιοτεχνική σύνθεση' των ιστορικών καταβολών του φασισμού/ναζισμού και των ιδεών του Αντιδιαφωτισμού. Πρόκειται για μια 'σύνθεση' που θα ανοίξει νέους δρόμους στην έρευνα και θα προκαλέσει συζητήσεις και ερωτήματα· πρώτος εξάλλου ο ίδιος ο συγγραφέας αναρωτιέται: 'Δεν υπάρχει κανένας συσχετισμός μεταξύ της λατρείας της εθνικής ιδιαιτερότητας και της θεώρησης της ιστορίας στη Γερμανία του Χέρντερ και των γεγονότων της δεκαετίας του 1930 και του 1940;' Για να απαντήσει στο ερώτημα αυτό, ο Sternhell κάνει ένα μακρύ ταξίδι στην ιστορία των ιδεών, γι' αυτό και πιο πολύ απ' την απάντησή του στο παραπάνω ερώτημα ('η εξέγερση ενάντια στον ορθολογισμό', μας λέει, 'τον 20ό αιώνα θα αποκληθεί φασισμός και ναζισμός'), ενδιαφέρον παρουσιάζει το ίδιο το 'ταξίδι' στις ιδέες εκείνων που από τον 18ο αιώνα εναντιώθηκαν στον Διαφωτισμό.

Η ιδιαίτερη αξία του βιβλίου βρίσκεται καταρχάς στην αναλυτική δεινότητα με την οποία ο συγγραφέας του προσεγγίζει το έργο και εντοπίζει τις εκλεκτικές συγγένειες και τα 'κοινά πνευματικά θεμέλια' στη σκέψη των προαναφερθέντων στοχαστών. Χωρίς να παραγνωρίζει τις αντιφάσεις (π.χ. μεταξύ του πρώιμου και του ύστερου Renan ή μεταξύ ενός φιλελεύθερου και ενός αντιφιλελεύθερου Berlin), ο Sternhell δίνει έμφαση στα κοινά στοιχεία και στις αλληλοεπυροές στο έργο τους, που συντείνουν στην ανάδειξη του Αντιδιαφωτισμού ως ενός πνευματικού ρεύματος και μιας 'παράδοσης' ενάντια στην 'ορθολογιστική νεωτερικότητα' και στον γαλλο-καντιανό Διαφωτισμό. Επιπλέον, εκείνο που αναδεικνύει (και στο σημείο αυτό η συμβολή του εικάζεται ήδη ότι θα προκαλέσει θυελλώδεις συζητήσεις)<sup>4</sup> έχει να κάνει με την εμφανιζόμενη διάρκεια και συνέχεια αναφορικά με το περιεχόμενο των ιδεών αυτών, κατά το μακρύ χρονικό διάστημα από τον 18ο αιώνα ως τον Ψυχρό Πόλεμο, που αποτελεί και τον ιστορικό ορίζοντα του βιβλίου. Η φράση του Sternhell είναι χαρακτηριστική των παραπάνω και αποκαλυπτική του επιχειρήματος της συνέχειας που υποστηρίζει: 'Οι μορφές που απευθύνει ο Τάιν στο πνεύμα του Διαφωτισμού', γράφει, 'επαναλαμβάνουν τα κύρια επιχειρήματα που ανέπτυξαν ο Μπερκ και ο Χέρντερ και τροφοδοτούν τη σκέψη της γενιάς μετά το 1945'.

Για να γίνουμε ακριβέστεροι: αυτό κυρίως που επιδιώκει να αναδείξει ο συγγραφέας είναι τα σημεία της σύγκλισης στο έργο των στοχαστών που μελετά, την αντιδιαφωτιστική συνιστώσα που διαπερνά το έργο τους και την κοινή μήτρα των ιδεών απ' όπου αυτό αντλεί. Επ' αυτού ένα παράδειγμα: με συγκεκριμένες αναφορές στο έργο του Berlin, ο Sternhell εντοπίζει τις 'επιθέσεις' του τελευταίου κατά των ιδεών του Διαφωτισμού –κατά του οικουμενισμού και του αμετάβλητου χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης– ισχυριζόμενος ότι 'από τον Βίκο και τον Χάμαν, μέχρι τον Σορέλ και τον Μπερλίν, κυριαρχεί ο ίδιος τρόπος σκέψης: ο αντιδιαφωτισμός...'. Βεβαίως, ο συγγραφέας των 'Δύο Αντιλήψεων της Ελευθερίας', εκείνο στο οποίο επιδίδεται σε πολλά σημεία του έργου του δεν είναι (μόνο) να 'επιτίθεται' αυτοπροσώπως αλλά και να ανακαλύπτει, όπως γράφει, τις 'επιθέσεις' των Διαφωτιστών (π.χ. του Montesquieu ή και του Hume) εναντίον των αρχών που υπερασπίζεται το ρεύμα στο οποίο ανήκουν και, επίσης, τις επιθέσεις των Αντιδιαφωτιστών (Vico, Herder, Hamann) στον ορθολογισμό, τον οικουμενισμό και τον ατομικισμό.<sup>5</sup>

Όπως από τις πρώτες σελίδες του βιβλίου γίνεται φανερό, ο Sternhell δεν αντιλαμβάνεται τον Αντιδιαφωτισμό (η πατρότητα του όρου αποδίδεται μάλλον στον Nietzsche, ενώ πολύ αργότερα εισάγεται από τον Berlin στον αγγλόφωνο χώρο) ως μια πεπερασμένη φάση των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Όπως γράφει, ο Αντιδιαφωτισμός 'γίνεται ένας πραγματικός χείμαρρος' ήδη στα τέλη του 18ου

αιώνα, που μετατρέπεται σε ένα 'πολιτικό κίνημα' αμφισβήτησης του Διαφωτισμού το οποίο διαρκεί μέχρι σήμερα. Το κίνημα αυτό διακρίνεται από εσωτερική πολυμορφία αλλά και από διάρκεια και συνέχεια. Από τον Vico και τον Herder μέχρι τους νεοσυντηρητικούς του Kristol και της Himmelfarb ο δρόμος είναι όχι μόνο εξαιρετικά μακρύς, αλλά και με πολλές παρακάμψεις και εναλλακτικές ή και κρυφές διαδρομές· εκείνο, όμως, που διατηρείται ανέπαφο σε όλη αυτή την πορεία είναι, σύμφωνα με τον Sternhell, η άρνηση των αρχών του Διαφωτισμού από στοχαστές και πολιτικά ρεύματα που, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, έβαλαν τη σφραγίδα τους στη νεωτερικότητα.

Στο επίπεδο των πολιτικών στοχαστών, ο συγγραφέας αναζητά τους 'κρίκους' που συγκροτούν το κίνημα του Αντιδιαφωτισμού. Και αν στον 'πρώτο κρίκο' τοποθετεί τον Giambattista Vico, το γεγονός ότι ο συγγραφέας του *Scienza nuova* παρέμεινε άγνωστος εκτός της Νάπολης ως τις αρχές του 19ου αιώνα, ωθεί τον Sternhell να δώσει τα πρωτεία της αντιδιαφωτιστικής σκέψης στον Johann Gottfried Herder και τον Edmund Burke· ασχολείται εκτενώς με τις απόψεις και το έργο των δύο αυτών στοχαστών, διαπιστώνοντας (παρά τις όποιες μεταξύ τους διαφορές που δεν τις παραβλέπει) τις ισχυρές συγκλίσεις τους, οι οποίες συνοπτικά εντοπίζονται στην ευθεία άρνηση του ορθού λόγου και στην κοινή τους μετωπική 'μάχη' κατά του Διαφωτισμού. Η κοινή αυτή μάχη καταλήγει σε μια 'μεγάλη διαίρεση των δύο κλάδων της νεωτερικότητας', μας λέει ο Sternhell. Ο ισχυρισμός αυτός έχει κομβική σημασία στην ανάλυσή του καθώς, με αυτόν τον τρόπο, θεμελιώνεται το επιχείρημα περί της διάρκειας και της συνέχειας του Αντιδιαφωτισμού. Επιπλέον, ο Sternhell δεν κατανοεί τον Αντιδιαφωτισμό ως μια αντινεωτερικότητα, αλλά ως μια 'άλλη', 'ανορθολογική νεωτερικότητα', που εχθρεύεται, όπως χαρακτηριστικά λέει, τη 'φωτισμένη νεωτερικότητα του φιλελευθερισμού': η τελευταία 'οδηγεί στη δημοκρατία', ενώ η πρώτη υπονομεύει και διαβρώνει τα θεμέλιά της· η φιλελεύθερη νεωτερικότητα στηρίζει την ελευθερία και την αυτονομία του ατόμου, το οποίο γίνεται 'κύριος της μοίρας' του, ενώ η άλλη νεωτερικότητα στρέφεται κατά της ελευθερίας και της αυτονομίας αυτής, όπως και κατά της οικουμενικότητας και της παγκοσμιοτητας των αξιών του Διαφωτισμού.

Με άλλα λόγια, η αντιδιαφωτιστική σκέψη, σύμφωνα με τον Sternhell, δεν βρίσκεται εκτός του περιγράμματος της νεωτερικότητας, αλλά κινείται εντός του περιγράμματος 'μιας άλλης νεωτερικότητας'. Αυτή η 'άλλη νεωτερικότητα' συνιστά τον 'αντίποδα' της φιλελεύθερης νεωτερικότητας. Με την τελευταία να θεμελιώνει την ύπαρξή της στην ορθολογικότητα, την οικουμενικότητα και την ατομικότητα, η άλλη νεωτερικότητα έχει ως συστατικό στοιχείο της την άρνηση του ορθού λόγου: οι Αντιδιαφωτιστές προτάσσουν τη φαντασία και τον μύθο (Vico),

το ένστικτο (Herder, Taine), την 'καρδιά', τη θερμή' και το 'αίμα' (Herder) στη θέση του Λόγου, της αφηρημένης σκέψης και της διάνοιας. Στον άνθρωπο δεν κυριαρχεί η λογική, αλλά τα 'ζώδη ένστικτα', υποστηρίζει ο Taine, ενώ ο Burke αρνείται ακόμη και τη δυνατότητα του ανθρώπου να είναι ορθολογικό ον (όπως, βεβαίως, αρνείται και τη δυνατότητα του ορθού λόγου να παίζει πρωταρχικό ρόλο στην ιστορία). Γι' αυτό και ο άνθρωπος δεν γεννιέται ελεύθερος (Renan), αλλά αποτελεί 'μέρος της κοινωνίας' και δη μιας κοινωνίας 'δεσποτικής' και 'πατριαρχικής' σύμφωνα με τον Herder. Οι στοχαστές του Αντιδιαφωτισμού υποτιμούν τον άνθρωπο: 'μυρμήγκι, εσú', είναι η χαρακτηριστική προσφώνηση του Herder στον άνθρωπο, που τον θεωρεί 'ένα τίποτα', ενώ αντιθέτως 'το σύνολο είναι τα πάντα'. Αυτό 'το σύνολο' –την κοινωνία, το έθνος, τον λαό, τον πολιτισμό– αντιλαμβάνονται οι Αντιδιαφωτιστές ως ένα οργανικό όλον, θεμέλιο του οποίου είναι οι 'σχέσεις αίματος'. Η ρίζα της πλάνης' των Διαφωτιστών, σύμφωνα με τους Αντιδιαφωτιστές, είναι ότι αναφέρονται στον άνθρωπο, ενώ αυτός δεν υπάρχει –τουλάχιστον ο de Maistre 'δεν συνάντησε ποτέ κανέναν τέτοιο στη ζωή (του)', αν και έχει δει, όπως λέει, Γάλλους, Ιταλούς, Ρώσους κ.λπ. Αφού, λοιπόν, αρνούνται την ύπαρξη του ανθρώπου, δεν μπορεί να είναι η κοινωνία το αποτέλεσμα της συμφωνίας ανθρώπων που δεν υπάρχουν. Στη σκέψη των Αντιδιαφωτιστών η άρνηση της ιδέας του κοινωνικού συμβολαίου είναι θεμελιακή και ο Sternhell αξιοποιεί την άρνηση αυτή προκειμένου να αναδείξει τις συνέπειές της. Αν το άτομο δεν έχει συναινέσει στους νόμους και την εξουσία που υπακούει (και κάτι τέτοιο λέει ρητά ότι συμβαίνει ο Taine), τότε αυτό σημαίνει ότι οι νόμοι και η εξουσία δεν είναι δυνατόν να αναθεωρηθούν, καθώς είναι αιώνιοι και αμετάβλητοι. Ο Burke υπήρξε υπέρμαχος της ιδέας μιας 'αιώνιας κοινότητας' ζωντανών, νεκρών και όσων πρόκειται να γεννηθούν, η οποία αντιστοιχούσε σ' αυτό που ο Taine ονόμαζε 'ζωντανό σώμα' και ο Herder αποκαλούσε πολιτισμό. Βασικό στοιχείο κάθε πολιτισμού είναι η 'ιδιαιτερότητά' του και η αρχή της ιδιαιτερότητας αποτελεί κληρονομιά του ιστορισμού με τον οποίο ταυτίστηκε το ρεύμα του Αντιδιαφωτισμού.

Ο 'ιστορισμός' [Historismus] αποτελεί τον κοινό παρονομαστή στον στοχασμό των Αντιδιαφωτιστών, οι οποίοι υποστηρίζουν την αρχή της 'διαφοράς', δηλαδή της 'μοναδικότητας' και της 'ατομικότητας των πολιτισμών' (Spengler, Maurras, Barrès), όπως και την αρχή του 'πλουραλισμού' και της 'ασυμβατότητας' λαών, εθνών και πολιτισμών που είναι διαφορετικοί μεταξύ τους (Berlin). Στο σημείο αυτό η ανάλυση του Sternhell είναι εξαιρετικά διαφωτιστική: αναπτύσσει καταρχάς με σαφήνεια το περιεχόμενο του ιστορισμού,<sup>6</sup> για να αποκαλύψει εν συνεχεία το 'συγκεκριμένο' περιεχόμενο των εννοιών της 'διαφοράς' και του 'πλουραλισμού', αλλά και της κριτικής στον 'ευρωκεντρισμό' που ενυ-

πάρχει στον ιστορισμό των Αντιδιαφωτιστών. Όσον αφορά τους τελευταίους, δεν είναι λίγες οι φορές που δανείζονται ιδέες από τον Διαφωτισμό (χαρακτηριστική η περίπτωση του Herder), τον οποίο όμως 'παραποιούν', εμφανίζοντάς τον 'ως ένα βασίλειο της μισαλλοδοξίας και απολυταρχίας' (εδώ ο Sternhell αναφέρεται ειδικά στον Berlin). Πίσω από τις αντιλήψεις περί 'διαφοράς', 'πλουραλισμού' και 'ιδιαιτερότητας των πολιτισμών' και πίσω, επίσης, από τον προβαλλόμενο 'θεωρητικό σεβασμό για όλες τις κουλτούρες', ο συγγραφέας του βιβλίου *Αντι-Διαφωτισμός* διέκρινε το πρόκριμα των στοχαστών με τους οποίους ασχολείται υπέρ 'μιας φυλετικής, κλειστής κοινωνίας' και την κλίση τους για 'φυλετικό ντετερμινισμό' που, όπως διατείνεται, 'βρίσκεται στα όρια του ρατσισμού'. Μάλιστα, τα όρια αυτά τα φτάνουν και τα ξεπερνούν πολλές φορές οι στοχαστές του Αντιδιαφωτισμού, κατά τρόπο που ενίοτε σοκάρει τον αναγνώστη (τέτοιες είναι π.χ. οι περιγραφές του Herder για τους εβραίους) και δεν αφήνει αμφιβολίες για το αντισημιτικό (βλ. και Renan), για το γεμάτο σεξισμό και προκαταλήψεις και για το φυλετικό υπόβαθρο της σκέψης τους.

Η αρχή της ιδιαιτερότητας προωθεί την ιδέα για το 'μεγαλείο της πατρίδας', στην οποία εμπεριέχεται ένα αίσθημα πολιτιστικής (εθνικής) ανωτερότητας, γράφει ο Sternhell αναλύοντας το έργο του Michelet, ο οποίος περιέγραφε την υψηλή (ανώτερη) 'εκπολιτιστική αποστολή' της Γαλλίας που, όμως, κινδύνευε από τον μιμητισμό και τον κοσμοπολιτισμό: όταν η διαφορά καταλύεται, έρχεται απλώς η 'αυτοκτονία' και ο 'θάνατος' των πολιτισμών, έγραφε ο Michelet. Το έργο του, στο οποίο αναπτύσσονται αυτές οι απόψεις (*Ο Λαός*), έδωσε στον Sternhell ένα επιπλέον επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι ο ιστορισμός δεν υπερασπίζεται την πολιτισμική ιδιαιτερότητα μόνο, αλλά η ιδέα της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας συνιστά ένα καμουφλάζ για την ιεράρχηση των πολιτισμών· η ιεράρχηση αυτή επιχειρείται με πολιτισμικά κριτήρια, καταλήγει όμως πάντα σε μια φυλετική ιεράρχηση, υποστηρίζει ο Sternhell. Η ενασχόλησή του με το έργο του Renan (*Histoire du peuple d'Israël* και *L'Avenir de la Science*) του δίνει την ευκαιρία να επιχειρηματολογήσει στέρεα υπέρ της άποψης ότι οι πολιτισμικές διαφορές (εν προκειμένω αυτές αφορούσαν τις διαφορές ινδοευρωπαϊκών και σημιτικών λαών) κατασκεύαζαν πολιτισμικές ιεραρχήσεις (κατά τον Renan οι ινδοευρωπαϊκοί λαοί είναι διαφορετικοί από τους σημιτικούς, καθώς οι τελευταίοι δεν διαθέτουν φιλοσοφία, μυθολογία και έπος) και ότι αφ' ης στιγμής διατυπωθούν ιεραρχημένες πολιτισμικές διαφορές, αυτές καταλήγουν σε διακρίσεις φυλετικές, όπως π.χ. οι διακρίσεις του Renan για τη σημιτική φυλή που δεν διαθέτει 'τον υψηλό πνευματικό πολιτισμό' της Ινδίας και της Γερμανίας ή οι ακόμη πιο σκληρές διακρίσεις του Carlyle για τη λευκή και τη μαύρη φυλή κ.ο.κ.

Ο Sternhell αναδεικνύει την αλληλουχία που διέπει τις επιμέρους αρχές του ιστορισμού: η αρχή της ιδιαιτερότητας παραπέμπει σε εκείνη της ιεράρχησης και αυτή, με τη σειρά της, στον φυλετικό ντετερμινισμό. Επιπλέον, αναλύοντας τον ιστορισμό, δείχνει τη συνέχεια των ιδεών αυτών από τον Vico και τον Herder, στον Renan, τον Michelet, τον Barrès και τον Maurras, μέχρι τον Berlin και τη Himmelfarb κ.ά. Η ανακύκλωση των αντιδιαφωτιστικών ιδεών και η λογική της συνέχειας δεν πρέπει να εκληφθεί ως αποτέλεσμα πνευματικής δύναμης, αλλά μάλλον ως σημάδι πνευματικής καθήλωσης των Αντιδιαφωτιστών: 'Αυτό (που) συμβαίνει με όλους τους εχθρούς του Διαφωτισμού', γράφει ο Sternhell, είναι ότι 'από τη στιγμή που αρνούνται τις προτάσεις του ορθολογισμού, δεν υπάρχουν πολλοί τρόποι για να επιτεθούν στον γαλλο-καντιανό 18ο αιώνα'. Ένας από τους τρόπους αυτούς, απολύτως συναφής με τους προαναφερθέντες, είναι η περιφρόνηση και η δυσφήμιση της αρχής της ισότητας: χαρακτηρίστηκε 'δυστροφή' της φυσικής τάξης (Carlyle) και 'μεγαλύτερη αιτία πολιτικής εξασθένησης' (Renan). Ο ανοιχτός πόλεμος των Αντιδιαφωτιστών στην αρχή της ισότητας φανερώνει την εναντίωσή τους στο φυσικό δίκαιο, ενώ επιπλέον η υπεράσπιση της ανισότητας εγείρεται σε προϋπόθεση για τη διατήρηση της διαφοράς και, ταυτοχρόνως, για την απόρριψη της δημοκρατίας: 'Διαλύουμε την ανθρωπότητα, εάν δεν δεχόμαστε ότι ολόκληρες τάξεις πρέπει να ζουν από τη δόξα και την απόλαυση των άλλων', έγραφε ο Renan. Εξάλλου, πριν απ' όλα, η δημοκρατία είναι 'ένα φαινόμενο νο ενάντια στη φύση'.

Η φράση αυτή του Burke μας εισάγει σε μια θεματική που είναι κεντρική στους στοχαστές του Αντιδιαφωτισμού και αφορά τις αντιλήψεις τους για τη δημοκρατία. Ο Sternhell αφιερώνει ένα κεφάλαιο (το 5ο), πέραν των πολλών διάσπαρτων αναφορών που υπάρχουν σε όλο το βιβλίο του, προκειμένου να αναπτύξει συστηματικά τη σκέψη των Αντιδιαφωτιστών στη θεματική αυτή, δίνοντας προπάντων έμφαση στις σχετικές απόψεις του Burke. Στο κεφάλαιο αυτό, εκτός του ότι αναλύεται διεξοδικά το έργο του τελευταίου, γίνεται μια κατατοπιστική εξιστόρηση του αγγλικού κοινοβουλευτισμού και εξετάζεται η πορεία του αντιπαραβαλλόμενη προς τις ιδέες του 'Ιρλανδού λιβελογράφου' –έτσι αποκαλεί ο Sternhell τον Burke (τον χαρακτηρίζει και 'λυσσαλέο αντιδημοκράτη', 'ελιτιστή στο έπακρο' κ.λπ.), κατηχηρίζοντας τις υπερσυντηρητικές απόψεις του συγγραφέα του *Reflections on the Revolution in France* και βουλευτή του Κόμματος των Ουίγων για την αντιδραστική στάση του στα μεταρρυθμιστικά σχέδια που εκπονούνταν επί των ημερών του. Ο Burke υπήρξε υπέρμαχος του αγγλικού κοινοβουλευτισμού και παρέμεινε περιχαρακωμένος σε ένα σύστημα 'εικονικής' ή 'de facto' αντιπροσώπευσης, όπως εκείνο που ίσχυε επί των ημερών του και διασφάλιζε την εκλογή των βουλευτών όχι από τον λαό, αλλά την αντιπροσώπευση του

λαού από τις ελίτ. Αντιθέτως, η εκλογή των μελών της Βουλής των Κοινοτήτων από τον λαό, εκτός του ότι θα αποτελούσε 'τεράστιο κακό', σύμφωνα με τον Burke, θα ήταν και πράξη αχρείαστη, αφού η 'αλληλεγγύη των συναισθημάτων και των επιθυμιών' των ελίτ και του λαού καθιστούν τις πρώτες 'φυσικούς ηγέτες' του δευτέρου. Επιπλέον, το αγγλικό πολίτευμα, έτσι όπως ίσχυε τότε, 'ήταν τόσο κοντά στην τελειότητα', σύμφωνα με τον Burke, ώστε οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις θα προκαλούσαν την καταστροφή του. Ο Burke δεν ήταν θέσει πολέμιος των μεταρρυθμίσεων, αλλά ένθερμος υποστηρικτής της 'πολιτικής κουλτούρας των προκαταλήψεων'.

Η έννοια της 'προκατάληψης' αποτελεί μια έννοια-κλειδί για την κατανόηση των στοχασμών του Αντιδιαφωτισμού: οι προκαταλήψεις δηλώνουν την ιδιαιτερότητα ενός έθνους, μιας εποχής, ενός λαού και γι' αυτό θεωρούνται αξιосέβαστες, πηγή ευτυχίας και ζωτικότητας, που δένουν τα έθνη, τις εποχές και τους λαούς με τις καταβολές τους, εξηγεί ο Sternhell. Το πολίτευμα που υπερασπίζεται ο Burke έχει ως θεμέλιό του τις προκαταλήψεις, στηρίζεται δηλαδή στην ιστορία και στηρίζει την καθεστηκυία τάξη. Η τελευταία (ο θρόνος, ο κλήρος, η αριστοκρατία) κατέχει την εξουσία βάσει της 'αρχής της χρησικτησίας', που σημαίνει ότι η 'μέσω χρήσης' 'νόμιμη ιδιοκτησία' της εξουσίας της είναι 'βράχος' (Burke) και δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Γι' αυτό, ούτε τα φυσικά δικαιώματα ούτε οι ατομικές ελευθερίες μπορεί να καταστούν πηγή του δικαίου και της νομιμότητας, όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί του Διαφωτισμού. Το ισχύον πολίτευμα, επομένως, δεν μπορεί να αλλάξει, εκτός κι αν συναινούν σε μια κάποια βραδεία αλλαγή όλα τα μέρη που κατέχουν και ασκούν την εξουσία (ο θρόνος, ο κλήρος, η αριστοκρατία), ισχυρίζεται ο Burke. Στο πολίτευμα που αυτός θεωρεί ιδανικό, το περιεχόμενό του συγκροτεί ένας κοινοβουλευτισμός χωρίς ελευθερίες και δικαιώματα. Στην τελική του κρίση για τον Burke ο Sternhell είναι κατηγορηματικός: το αντιδιαφωτιστικό πνεύμα κυριαρχεί και ο Burke 'υπήρξε ένας από τους μεγάλους κήρυκες του ανορθολογισμού... Ενώ είναι αστός στην οικονομική του σκέψη, απεχθάνεται το ιδεολογικό σύστημα που διαπνέει τη φιλελεύθερη αστική τάξη και, πρώτα απ' όλα, την ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων: ως προς αυτό είναι ο πρώτος απόστολος της αντι-διαφωτιστικής νεωτερικότητας', σημειώνει.

Ο συγγραφέας του Αντιδιαφωτισμού εντοπίζει στη λεγόμενη επαναστατική δεξιά του 20ού αιώνα (Barrès, Maurras, Croce, Spengler, Sorel) το δυναμικό της αντιδιαφωτιστικής νεωτερικότητας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυσή του για το έργο του Croce, ο οποίος πίστευε ότι ο φασισμός ως 'παρένθεσή' μπορεί να σώσει την Ιταλία από τη δημοκρατία και τον σοσιαλισμό, χωρίς να στιγματίσει την εθνική ιστορία της. Το ίδιο ενδιαφέρουσες είναι και οι αναλύσεις του έργου του Spengler, ο οποίος θεωρούσε τον φασισμό (και τον Μουσολίνι ειδι-

κώς, με τον οποίο αλληλοθαυμάζονταν) ασπίδα κατά της παρακμής της δυτικής κουλτούρας που προέρχεται από την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Αναφερόμενος στο ρεύμα του Αντιδιαφωτισμού κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, ο Sternhell επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στον στοχασμό του Berlin, το έργο του οποίου συνολικά εξεταζόμενο, παρά τις αντιφάσεις που το διακρίνουν, συνιστά, όπως αποφαίνεται, μια 'επίθεση κατά του γαλλικού Διαφωτισμού'. Ο ιστορικός σχετικισμός του Berlin, η απόδοση εκ μέρους του της μομφής του μονισμού στη διαφωτιστική σκέψη, σε συνδυασμό με τον εθνικιστικής υφής πλουραλισμό που υπερασπίστηκε ο καθηγητής της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, ο θαυμασμός του για τον Machiavelli και η επίκληση του ιστορισμού του Herder, μα πιο πολύ ο καταλογισμός της ευθύνης στον Διαφωτισμό για τις ιδεολογικο-πολιτικές θηριωδίες του 20ού αιώνα, δίνουν επιχειρήματα στον Sternhell να τον εντάξει στους Αντιδιαφωτιστές. Πρόκειται για μια άποψη από εκείνες που θα προκαλέσουν συζητήσεις –αναφερθήκαμε ήδη σε κάποιες κρίσεις του Sternhell για το έργο του Berlin που ενδέχεται να δώσουν τροφή σε αντιρρήσεις.

Τροφή σε αντιρρήσεις θα προκαλέσουν οι αναφορές του και στο έργο της Arendt *The Origins of Totalitarianism*, καθώς και η ένταξη των νεοσυντηρητικών (Kristol κ.ά.) στο ρεύμα του Αντιδιαφωτισμού. Σύμφωνα με την ανάλυση του Sternhell, η Arendt φαίνεται να δικαιώνει τις απόψεις του Burke για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία διασφαλίζονται υπό την προϋπόθεση της θέοπισης ή της αποκατάστασης των εθνικών δικαιωμάτων. Η Arendt όντως αναφέρεται στον Burke λέγοντας ότι οι απόψεις του στο σημείο αυτό επιβεβαιώνονται, όμως 'κατά τρόπο ειρωνικό', όπως χαρακτηριστικά συμπληρώνει, προκειμένου να πάρει τις αποστάσεις της από τον –κατά Sternhell– 'Ιρλανδό λιβελογράφο'. 'Η μοναδική πηγή του δικαίου που απομένει', γράφει η Arendt, 'όταν οι νόμοι της φύσης και οι εντολές του Θεού δεν μπορούν να ισχύουν, φαίνεται πράγματι να είναι το έθνος'. Η άποψη του Burke, ότι δηλαδή 'από το έθνος και όχι από κάπου αλλού αναδύονται δικαιώματα', χαρακτηρίζεται από 'πραγματιστική ορθότητα', σύμφωνα με την Arendt, καθώς, όπως υποστηρίζει, όταν χάνεται κάθε 'κοινωνική και πολιτική ποιότητα', όπως συνέβη στην περίπτωση των εβραίων, τότε τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν μπορεί να στεριώσουν, καθώς αυτά δεν στεριώνουν με την επίκληση και μόνο της αφηρημένης ανθρώπινης οντότητας. 'Η αφηρημένη γύμνια του να είσαι τίποτα άλλο εκτός από άνθρωπος' ['the abstract nakedness of being nothing but human'], γράφει η Arendt (και όχι 'η αφηρημένη γύμνια του απλού ανθρώπου',<sup>7</sup> όπως φαίνεται να γράφει ο Sternhell στην ελληνική μετάφραση του βιβλίου του), για τους επιζήσαντες από τα στρατόπεδα εξόντωσης ήταν συνώνυμη της 'φυσικής κατάστασης' και της 'βαρβαρότητας' και αυτό δεν

χρειάζεται κανένας Burke για να τους το επιβεβαιώσει. Σε αυτά, λοιπόν, τα θύματα του ναζισμού που κυρίως αναφέρεται η Arendt, ήταν 'ύποπτα' τα ανθρώπινα δικαιώματα θεμελιωμένα μόνο στην 'αφηρημένη γύμνια του να είσαι τίποτα άλλο εκτός από άνθρωπος', ακριβώς διότι έτσι μοιράζονταν τα ίδια δικαιώματα με τους 'βαρβάρους' –εν προκειμένω με τους εξολοθρευτές τους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Και αυτοί που οδηγήθηκαν ή και εξολοθρεύτηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης επειδή ήταν εβραίοι, αλλά και όσοι άλλοι οδηγήθηκαν εκεί, κατά την Arendt, 'αγκιστρώνονταν στην εθνικότητά τους διότι γνώριζαν ότι ακόμη κι αν από αυτή δεν απορρέει κανένα δικαίωμα ή προστασία, είναι η μοναδική ιδιότητα που τους διακρίνει από τους βάρβαρους'.

Αυτά που γράφει η Arendt δεν είναι εκείνα ακριβώς που αποκρούονται από τον Sternhell. Η Arendt δεν ισχυρίζεται ότι η εθνικότητα λειτουργεί ως ασπίδα προστασίας των ανθρώπινων δικαιωμάτων, αλλά ότι όταν τα ανθρώπινα δικαιώματα καταλύονται κατά τρόπο απόλυτο και ακραίο, όπως συνέβη στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, η διατήρηση της ανθρώπινης υπόστασης απαιτεί κάτι ακόμη –μια ιδιότητα που να δημιουργεί διαφορά από εκείνους που σφετερίζονται τα δικαιώματα– από την αφηρημένη γύμνια της φυσικής ανθρώπινης κατάστασης. Διαφορετικά διατυπωμένο, εκείνο που ισχυρίζεται η Arendt είναι ότι τα φυσικά δικαιώματα δεν προστατεύουν τον άνθρωπο από τον σφετερισμό των δικαιωμάτων του· ούτε η εθνικότητα τον προστατεύει, αλλά τον διακρίνει από τον έτερο φορέα δικαιωμάτων που καταλύει τα δικαιώματα κάποιου άλλου. Οι εβραίοι εξολοθρεύτηκαν όχι επειδή ήταν άνθρωποι, αλλά επειδή ήταν εβραίοι, παρατηρεί ο Sternhell, αλλά και η επιχειρηματολογία της Arendt στηρίζει τον ισχυρισμό ότι και εκείνοι που τους οδήγησαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και στους θαλάμους αερίων δεν ήταν μόνο εξολοθρευτές, αλλά και Γερμανοί-ναζί και μια τέτοια διάκριση για να γίνει χρειάζεται εκείνη την άλλη 'πολιτική και κοινωνική ποιότητα' που επικαλείται η Arendt, εν προκειμένω το εθνικό κράτος και την εθνικότητα. Την ίδια 'πολιτική ποιότητα' επικαλείται και ο Sternhell για να αντικρούσει τον Croce: να μην θεωρηθεί ο φασισμός 'παρένθεση', όπως ήθελε ο Croce, αλλά μέρος της εθνικής ιστορίας της Ιταλίας. Πάντως, σε εκείνο που δεν συμφωνεί ο Sternhell με την Arendt είναι στην αναφορά της στον Burke η οποία του δημιουργεί την υποψία του ιστορισμού, ενώ εκείνο στο οποίο επιδίδεται η Arendt είναι η κριτική, προς μια κατεύθυνση στην οποία κινήθηκαν και οι συγγραφείς της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*.

Το βιβλίο του Sternhell ολοκληρώνεται με αναφορά στους νεοσυντηρητικούς, τους οποίους θεωρεί 'επιγόνους του Μπερκ'. Είναι άραγε, όπως γράφει, οι νεοσυντηρητικοί του Kristol αντιδιαφωτιστές και αποτελεί το *Reflections on the Revolution in France* το 'πιστοποιητικό' τους; Τα ερωτήματα θα μπορούσαν να

πολλαπλασιαστούν: είναι, όπως επίσης διατείνεται ο Sternhell, η Himmelfarb 'η μεγάλη ιέρεια του αμερικανικού νεοσυντηρητισμού' και το μανιφέστο των νεοσυντηρητικών που συνέταξε ο Kristol το 1973 αποτελεί πράγματι μια επίθεση κατά του ορθολογισμού; Πρόκειται για μεγάλα ερωτήματα και είναι αλήθεια ότι ο Sternhell τα πραγματεύεται με κάποια σχετική βιασύνη στον Επίλογο του βιβλίου του. Αν η αναγωγή στον Διαφωτισμό των ιδεών που οδήγησαν στα 'μαρξιστικά' καθεστώτα του μεταπολεμικού κόσμου (έτσι αναφέρονται από τον Kristol οι κομμουνιστικές χώρες) θεωρείται επαρκής λόγος για την ένταξη εκείνων που προβαίνουν σε μια τέτοια αναγωγή στο ρεύμα του Αντιδιαφωτισμού, τότε σίγουρα υπάρχουν καλοί λόγοι για να καταταγούν και οι νεοσυντηρητικοί στο ρεύμα αυτό. Ότι όμως τους διακρίνει από το αντιδιαφωτιστικό ρεύμα είναι: πρώτον, η έλλειψη νοσταλγικής διάθεσης και 'αγάπης για το παρελθόν', συνεπώς η απουσία του στοιχείου της παραδοσιοκρατίας που κυριαρχεί στους συντηρητικούς, όπως και της κατά Burke 'προκατάληψης': δεύτερον, η υπεράσπιση εκ μέρους των νεοσυντηρητικών της ιδέας της συνεχούς προόδου (παρότι προτιμούν αντ' αυτής τη λέξη 'βελτίωση'), γεγονός που τους καθιστά μη αρνητές οικουμενικών ιδεών: τέλος, η αναγνώριση ενός πρωτείου της πολιτικής έναντι ενός πρωτείου των αξιών αποδυναμώνει τον αποδιδόμενο σε αυτούς (και από τον Sternhell) αντιφιλελευθερισμό.<sup>8</sup>

Με τα παραπάνω δεν λέμε ότι ο Sternhell έχει άδικο στις επισημάνσεις του για τους νεοσυντηρητικούς: λέμε, όμως, ότι οι επισημάνσεις αυτές δεν επαρκούν για να θεωρηθούν 'επίγονοι του Μπερκ' ο Kristol και η Himmelfarb –και αυτό, βεβαίως, όχι διότι η τελευταία ανήκει στους αγαπημένους συγγραφείς του βρετανού Εργατικού πρωθυπουργού G. Brown. Αντιθέτως, από το βιβλίο του Sternhell απουσιάζουν οι αναφορές στο κίνημα της Νέας Δεξιάς και στα έργα του A. de Benoist αλλά και του P. Krebs, αν και οι αρχές που υπερασπίζονται –εθνοπλουραλισμός και διαφορική ισότητα– εκείνοι που έβγαλαν τη μεταπολεμική άκρα Δεξιά από το τέλμα των ιδεών στο οποίο βρισκόταν μετά τον πόλεμο, αντλούν απευθείας από τη δεξαμενή του Αντιδιαφωτισμού: προπάντων από τον Herder (ιστορισμός), τον Burke (προκατάληψη) και από τους Michelet και Spengler (ιεράρχηση των πολιτισμών).

Το βιβλίο του Sternhell είναι ένα απαιτητικό βιβλίο, κρατά όμως παρόλα αυτά αμείωτο το ενδιαφέρον του αναγνώστη. Σε αυτό συμβάλλει ιδιαίτερος το αιχμηρό συγγραφικό ύφος του, συν το γεγονός ότι ασχολείται με το γνωστικό πεδίο της ιστορίας των ιδεών ενώ παράλληλα δημιουργεί μια ιστορία των πολιτικών ιδεών του Αντιδιαφωτισμού. Με την επισήμανση αυτή θέλουμε να τονίσουμε ότι εκείνο που χαρακτηρίζει το βιβλίο του Sternhell, καθιστώντας το ελκυστικό για τον αναγνώστη, είναι η συνεκτική δομή και η συνοχή της επιχειρηματολογίας

του. Όσον αφορά την ελληνική έκδοση, η μετάφραση είναι σε γενικές γραμμές καλή, έχει αδυναμίες όμως η επιμέλεια του κειμένου. Η επιλογή των υπευθύνων της έκδοσης να μεταγράψουν τα ονόματα με ελληνικούς χαρακτήρες διευκολύνει τη ροή της ανάγνωσης, δυσκολεύει, όμως, τον αναγνώστη στην αναζήτηση και τον έλεγχο των βιβλιογραφικών πηγών. Μάλιστα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η έκδοση συνοδεύεται από σημειώσεις τέλους (και όχι υποσημειώσεις), ενώ απουσιάζει ένας βιβλιογραφικός κατάλογος αλλά και ένα index ονομάτων, μια τέτοια αναζήτηση και έλεγχος των πηγών καθίστανται ακόμη δυσκολότεροι.

Βασιλική Γεωργιάδου

### Σημειώσεις και βιβλιογραφικές αναφορές

1. Ο R. Wolin είναι συγγραφέας του *H Γοητεία του Ανορθολογισμού*, Πόλις, Αθήνα 2007 [*The Seduction of Unreason*, Princeton University Press 2006].

2. Βλ. ενδεικτικά, *Neither Right or Left: Fascist Ideology in France*, Princeton University Press 1995· *The Birth of Fascist Ideology* (with M. Sznajder & M. Asheri), Princeton University Press 1994· *Maurice Barrès et Nationalisme Français*, Editions Complexe 1985· *Die Entstehung der Faschistischen Ideologie: Von Sorel zu Mussolini*, Hamburger Edition 1999.

3. Ο καθηγητής στο εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ και του Τελ Αβίβ και στη συνέχεια στο UCLA, S. Friedländer, επιζών του Ολοκαυτώματος και Πολωνοεβραίος, όπως και ο Sternhell, συνέγραψε, μεταξύ άλλων, το δίτομο έργο *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939-1945*, Weidenfeld & Nicolson 2007.

4. Την πρόκληση τέτοιων συζητήσεων προέβλεψε ο Friedländer. Καθώς το βιβλίο κυκλοφόρησε μόλις πριν από λίγους μήνες στα αγγλικά, αυτές αναμένονται.

5. Σύμφωνα με τον Sternhell, ο Berlin, προτού διαβάσει τον Vico, θαύμαζε τον Montesquieu διότι είχε ανακαλύψει σε αυτόν τον ιστορικό σχετικισμό· μετά τη μελέτη του Vico, ωστόσο, έλαβε αποστάσεις από τον Montesquieu, καθώς στη θέση ενός 'σχετικιστή' μπαίνει πλέον ένας διαφωτιστής Montesquieu. Ο Berlin, αρκετά αργότερα απ' όταν εξοικειώνεται με τη σκέψη του Vico (συγκεκριμένα στις διαλέξεις A. W. Mellon που έδωσε το 1965 στην Ουάσινγκτον, ενώ ήδη είχε κάνει από το 1960 τις πρώτες δημοσιεύσεις του πάνω στο έργο του Vico), αναφερόταν στον Montesquieu ως έναν 'κατά το μάλλον ή ήττον χαρακτηριστικό εκπρόσωπο του Διαφωτισμού' που 'μετάβαλε κατά τι το όλο σκηνικό' περί του Διαφωτισμού, δηλαδή 'την πρόταση ότι υπάρχουν αιώνιες αλήθειες, αιώνιοι θεσμοί, αιώνιες αξίες, που ταυριάζουν στους πάντες και παντού'. Βλ. I. Berlin, *Οι Ρίζες του Ρομαντισμού*, Scripta, Αθήνα 2000, σ. 68, 70. Το *'Two Concepts of Liberty'* ήταν η διάλεξη επί καθηγεσία που εκφώνησε ο Berlin στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης στις 31.10.1958. Περιλαμβάνεται στο βιβλίο του *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford 1969.

6. Ο ορισμός της έννοιας 'ιστορισμός' του Fr. Meinecke, ο οποίος παρατίθεται εντός εισαγωγικών στην Εισαγωγή (σ. 27), με παραπομπή στο γερμανικό πρωτότυπο στις Σημειώσεις (αρ. 16, σ. 543) του βιβλίου του Sternhell, παρουσιάζει ορισμένες αποκλίσεις από το σχετικό κείμενο του

Meinecke (*Die Entstehung des Historismus*, πρωτοεκδόθηκε το 1936 και επανεκδόθηκε το 1959, βλ. πλήρη βιβλιογραφική αναφορά και τα σχετικά με την ιστορία της έννοιας στη Σημείωση 15, σ. 543). Πάντως, οι μεταφραστικές αυτές αποκλίσεις κάθε άλλο παρά στρεβλώνουν την κατά Meinecke έννοια του ιστορισμού· μάλλον την αποδίδουν με έναν πιο κατανοητό τρόπο για τον αναγνώστη.

7. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace & World, Inc., New York 1966, σ. 299-300.

8. Για τα παραπάνω, βλ. Irving Kristol, *Reflections of a Neoconservative. Looking Back, Looking Ahead*, Basic Books, Inc., Publishers, New York 1983.

**Οντέτ Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Σειρά: Ιστορία και πολιτική, εκδ. Βιβλιοπωλείου της Εστίας, Αθήνα 2009, σελ. 556 + 8 σ. φωτογραφικό ένθετο**

*Ποτέ δεν υπήρξαμε πιο ελεύθεροι απ' ό,τι στη γερμανική Κατοχή. Είχαμε χάσει όλα μας τα δικαιώματα, και πρώτα-πρώτα το δικαίωμα του λόγου· κάθε μέρα μας βρίζανε κατά πρόσωπο, κι έπρεπε κάθε μέρα να σωπαίνουμε. Μας εκτόπιζαν μαζικά, ως εργάτες, ως Εβραίους, ως πολιτικούς κρατούμενους [...] αφού μια παντοδύναμη αστυνομία επιζητούσε να μας καταδικάσει στη σιωπή, κάθε λόγος γινόταν πολύτιμος σαν δήλωση αρχών· αφού ήμασταν παγιδευμένοι, κάθε μας χειρονομία είχε το βάρος μιας στρατεύσης.*

(Jean-Paul Sartre, 'Η δημοκρατία της σιωπής', στο *Les Lettres françaises*, 1944, από το μύθο του βιβλίου).

Το φαινόμενο της Αντίστασης της νεολαίας στη διάρκεια της Κατοχής είναι ένα θέμα το οποίο γνωρίζουμε μέσα από τις σελίδες των βιβλίων που εστιάζουν την προβληματική τους στις δύο γνωστότερες οργανώσεις, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ. Οι νεανικές οργανώσεις όλων των πολιτικών αποχρώσεων έχουν ως τώρα απασχολήσει μόνον αποσπασματικά την έρευνα, όπως εξάλλου αποδεικνύει και η ελλιπέστατη σχετική βιβλιογραφία.

Στο νέο βιβλίο της ιστορικού Οντέτ Βαρών-Βασάρ αναλύεται η συμμετοχή των νέων σε οργανώσεις που χαρακτηρίζονται δευτερεύουσες ως προς τον ρόλο τους στο πολιτικό παιχνίδι, άγνωστες ουσιαστικά στους πολλούς, καίριες όμως για την ενηλικίωση και την ιδεολογική δραστηριοποίηση πολλών χιλιάδων ανθρώπων που ενεπλάκησαν καθολικά στον αγώνα κατά του ναζισμού. Η συγγραφέας, γνωστή από την ερευνητική της δραστηριότητα σχετικά με την εβραϊκή ιστοριογραφία, τη Σοά (Ολοκαύτωμα) και τον ελληνικό εβραϊσμό, καταπιάνεται με τη χαρτογράφηση ενός πολιτικού και κοινωνικού φαινομένου που μέχρι σή-